

AZ ALFÖLD TÜNETCSOPORT ÚJRAÉLEDÉSE 1990 – 1994

(Rebirth of the Great Plain Syndrome 1990 – 1994)

CSATÁRI BÁLINT

Bevezető

Hat esztendő telt el azóta, hogy e folyóirat hasábjain BELUSZKY Pál írt egy egy íves esszé-„vázlatot” az Alföld szindróma eredetéről. Az a tézisszerű, pontokba is szedett történeti fejlődési pályáiv, amelyet e régió államalapítástól tartó periféria-körülmények közötti változásairól leírt, sajátosan új megvilágításba került a rendszerváltás nyomán. A cikkben elemzett tünetcsoportok – a másság, az elmaradottság, a frontier jelleg, a gazdaság és a társadalom együttes változásainak diszharmoniai – újra előkerültek mind a helyét kereső (és az elmúlt négy évben azt meg nem találó) területi politikában, mind az Alföldön.

Mint az elmúlt két évszázad valamennyi jelentősebb és tartósabb hatású, sorsfordító hazai változásakor (1848, 1867, 1920, 1945–49) most is felmerült, miért más e táj; a korábbi és közelmúlt változásai nyomán mire lehet képes; miért sokkal súlyosabbak itt a gazdasági-társadalmi válság területi tünetei, milyen elvek mentén milyen lehetőségekkel lehet újra megkísérelni az egész régió modernizációját, felzárkózását? Az egész Alföld problematika reinkarnálódott.

Az alaphelyzet fentebb már felsorolt elemei alig változtak, a legtágabb értelemben vett környezet és a körülmények azonban ma alapvetően mások. Ismét aktuális és izgalmas kutatási probléma az Alföld. Feltehetően ezért vállalta el – elődei kudarcai nyomán sok kétség közepette – az újjáalakult Alföldi Tudományos Intézet kollektívája, hogy csaknem száz kutatóval kibővülve elkészítse a régió fejlesztésének koncepcióját megalapozó kutatási programot.

A szokatlan méretű kutatási forrás lehetősége és a táj valóban ma is sok kutatót érdeklő, és rendre intellektuális izgalmakat is kiváltó kihívása nyomán elvégzett akciókutatás. De az Alföld tényleges titkát, ha van ilyen, aligha tudta teljesen felfejteni. Ennek oka ugyanaz, mint korábban – az Alföldnek az egész magyar történeti-gazdasági-területi-települési és társadalmi fejlődéstől való különbözőségeinek folyamatossága, ellentmondásossága. Ezek rendre, a mostani rendszerváltozás során is újra felbukkantak, s magyarázatra, megoldásra várnak.

Az Alföld problematika új elemei

1) Az egyik új elem kétségtelenül a természetes és az átalakított művi környezet válságos állapota. Az alföldi táj átalakítása és a régió e szempontból értékelhető egységesülési folyamata, több-kevesebb sikerrel és eredménnyel, kétszáz éve tart. Az átalakulás mértéke óriási, s egyesek hatásai most válnak kritikussá. Ilyen a teljes vízháztartás megváltozása és a globális hatásra megnövekedő ariditás; a talajok mintegy 80%-ának veszélyeztetetté válása; továbbá ilyenek a fokozódó vízkészlet és háztartási problémák, a természetes és természetközeli élőhelyek degradációja; valamint a kommunális és ipari hulladékelhelyezés környezeti kockázatonövekedése egyaránt. Óriási kihívás a régió felé, hogy a jelenleg lecsökkent ipari és mezőgazdasági termelés újraindulásához milyen környezeti előfeltételeket teremt. Hogyan áll helyre a sok helyen és sokféleképpen megbomlott egyensúly, hogyan teremthetők meg a fenntartható fejlődés kritériumai? Ha a mezőgazdasági területhasználat a következő két évtizedben a prognózisaink szerinti 10-15%-kal csökken, akkor lesz lehetőség arra, hogy mérséklődjenek a kedvezőtlen hatások a régió egyes tájrészleteinek egységesült „rónái” részben visszanyerjék természetes tagoltságukat. A tájhajlammal megfelelő környezeti és ökológiai feltételrendszerek által diktált új kritériumok kidolgozása bonyolult feladat, s ma ennek sem intézményrendszere, sem a környezetet használó ágazatok közötti intézményesült együttműködése és összhajja, sem a terület- és településfejlesztés komplex tervezési folyamatába való beillesztése nincs megoldva.

A kutatás során számos olyan új beavatkozási és fejlesztési fogalom is felmerült (biogazdálkodás, tájkímélő mezőgazdaság, zöld folyosók rendszere stb.), melyek tartalma pontosan nem tisztázott. Gyakorlati kivitelezhetőségüknek így mérsékelt az esélye.

A környezeti szféra gazdasági és települési kapcsolatainak új kihívásai is szinte átláthatatlanok. Az alapjaiban megváltozó mezőgazdasági tulajdonviszonyok nyomán feltehetően a területhasznosítás is átalakul, s megváltozik a települések kül- és belterületének viszonya. A hatalmasra nyílt közműöllő az egész régió általános és relatív elmaradottságának súlyos fokmérője. A koncepció alkotó kutatás viszont meggyőzően igazolta, hogy a régió civilizatórikus alapú felzárkózásának egyik fő alapelemét a környezeti feltételrendszer kidolgozásának kell megadnia.

2) Az alföldi gazdaság termelésének visszaesése a rendszerváltást követően viszonylag később, és a térség „másságának” megfelelően következett be. Egyrészt követte a régió mező- és élelmiszergazdaságának rendkívüli piacvesztését, másrészt a több-telephelyes decentralizált ipari szerkezet szétesésének a következményeként jelentkezett, harmadrészt pedig a privatizáció sajátos területi hatásának az eredménye volt. A külföldi tőke mérséklődő érdeklődésének szinte szabályos területi vetületét kapjuk az Alföldön, ha a nyugat-keleti fejlődési lejtőn mérjük annak allokációját. Csak a modernebb üzemek találtak vevőre, kelet felé haladva egyre kisebb számban.

A termelés visszaesését a munkanélküliség gyorsuló növekedése követte, amit nemcsak a terület gazdasága táplált, hanem a távolsági ingázók munkahely megszűnése is. Ez a jellegzetesen halmozódó hátrány szintén új jelenség, s egyértelművé teszi, hogy bizonyos extenzív jellegű termelésbővítés nélkül nem orvosolhatók a táj egésze eltartóképességének gondjai. A gazdaság problémái és a tartósan érvényesülő, területi sajátosságként tetten érhető általános infrastrukturális elmaradottság közötti ellentmondás feloldhatósága is nehéz kérdés az Alföldön. E régióban – bár más történelmi-gazdasági körülmények között – az infrastruktúra fejlesztése többször kiváltott kedvező gazdasági növekedési folyamatokat, most ez kétséges. Az igen egyenetlen fejlettségű infrastrukturális tényezők települési és térbeli szintre hozása nem következhet be belátható időn belül, ugyanakkor a gyenge gazdasági teljesítmények gyors javulása sem várható. Vagy az együtt vagy a sehogysem dilemmáját érzékelhetjük tehát az Alföldön, úgy, hogy a települési önkormányzatok óriási és nagyrészt erőn felüli kísérleteket tesznek a lokális lakossági infrastruktúra elmaradottságának mérsékléséért, felszámolásáért. További források híján, pangó gazdaság mellett sajnos nem következhetnek be az infrastruktúra-fejlesztés kedvező externált hatásai, tovább nő az ellátó és az eltartó képesség közötti ellentmondás. Ehhez társulnak a területi fejlődés (fejlettség) kétségtelenül meglévő „időbeli” különbségei, a viszonylagosan fejlettebb térségek belső ellentmondásaival együtt. Akár a gazdaságot, akár az infrastruktúrát tekintjük tehát a mai Alföld problematika új kihívásának, valószínűsíthető, hogy a terület belső forrásai nem lesznek elegendők a fejlődés újraindítására.

3) Az Alföld sokat hangoztatott másságának változatlanul egyik leglényegesebb eleme az új körülmények között is – a településrendszere. Különösen a gyorsan megnövekedett és a látszatra csaknem teljes önkormányzati önállóság tette világossá, hogy a ritka településhálózatú, a rendszerváltást a volt mezővárosi struktúra maradékan megülő Alföld, mennyire sokszínű történelmi-gazdasági-települési-táji téregységekből áll. Szinte egyik napról a másikra vált világossá a települések számára, hogy önállóságuk nem jelent mást, mint a több évtizedes civilizatórikus és/vagy modernizációs elmaradottságuk felszámolásának sürgető kényszerét. Bár elemi erővel bukkantak fel ezek a valóban szükség-szerű igények a legkisebb településtől a legnagyobbakig, a piacgazdaság követelmény-rendszerének komfort módon megfelelő szereplők, kerettörvények, kistérségi, mezo- vagy makroregionális összhangot teremtő koncepcióalkotó tervező-fejlesztő tevékenységek és okszerűen allokált források híján – hogy csak a legfontosabbakat említsem – a megrajzolható alföldi kép teljesen mozaikszerű, a tevékenységek dezintegráltak. Bár valóban igaz, hogy a falvak, s közöttük az alföldiek is, régen jutottak ennyi, részben a fejlődési egyenlőtlenségeket kiegyenlítő forráshoz, önmagukban ezek nem lehettek elegendők csak a legsürgetőbb feladatokra. Így az egyébként is ritka településhálózatú, s az igazán szerves belső és településközi fejlődési kapcsolatok, illetve mechanizmusok nélküli régió hálózati rendszere szétesett.

A falvak nagy többségének degradációja nem állt meg. A kisvárosok, melyek intézményhálózatukkal már korábban is nehezen bírtak el, súlyosan nehéz forráshiányos helyzetbe kerültek. A közép- és nagyvárosok ugyanakkor a csak nehezen értelmezhető működőképességük fenntartásával büszkélkednek. Azok a településhálózaton belüli falu-város kapcsolatok, amelyek nagyon lassan és a korábbi központosított elosztási rendszer nyomán így-úgy kialakultak, nagyrészt megszűntek, az újak, amelyeket a lokális vagy regionális piaci és az alulról építkező demokratikus társadalmi működésnek kellene kialakítania, még nem jöttek létre. Az Alföldön ez azért is sajnálatos, mert valószínűsíthetően ismét a pusztai településméret, s nem az adott kistérség adottságainak együttese határozza majd meg a lehetséges cselekvési programokat. Bár vannak törekvések az ellenkezőjére is – számos települési-táji szövetség alakult, ezek működése és intézményesülésének foka azonban még nem éri el a fejlődést ténylegesen beindítani képes mértéket. Hiányoznak hozzá részben a törvényes keretek, részben a források, részben az új típusú és cselekvő-képes szereplők.

4) Az alföldi társadalom másságának korábbi alapjai – a szabadmenetelű jobbágyság lehetősége, a parasztpolgári mezővárosi fejlődés finomszerkezetű működése, a reformált egyházak, a relatíve fejlett mezővárosi intézményhálózat – megszűntek, hatásaik megszakadtak az elmúlt ötven esztendőben, s ma sok esetben némi nosztalgiával emlegetik fel ezek szerepét, keresik a hozzájuk hasonló új innovatív hatású alföldi specifikumokat. A legkritikusabb talán az, hogy a tájszerető mentalitáson és az identitáson kívül ma nincs olyan általános alföldi társadalmi tényező, amely a korábbiakhoz hasonló hatást tudna kiváltani. Az elmúlt negyven esztendőben a térséget elhagyó, összességében több, mint félmillió népeség többsége – természetesen területileg differenciáltan – éppen a jobban képzett, vállalkozó szellemű rétegekből került ki. Következésképpen ma szinte csak egyes nagyobb városok rendelkeznek a modernizációhoz és felzárkózáshoz egyaránt szükséges szellemi tőkével. Izgalmas kérdés, hogy az átképzések révén megteremthető-e egy új, konvertálható tudással rendelkező társadalmi réteg, amelyik a történelmi hagyományokhoz hasonlóan a változások motorjává válik, mintegy a (paraszt) polgári hagyományok modernizációját is jelentve. A tercier ágazatokat tekintve ugyanis a lemaradás akkora az ország más régióihoz viszonyítva, hogy mintegy 150 000 új, ilyen típusú munkahely létesítésével érne utol az Alföld a Dunántúlt.

A világ és Európa egyes területeinek kétségkívül sajátos modernizációs átalakulása lehet az Alföld számára az egyetlen megoldás, úgy hogy a társadalmi megújulóképesség és az innovativitás kényszere mozgatja mind a gazdaságot, mind annak nyomán a területi fejlődési folyamatokat.

5) Új kihívás a régió számára – a múlt századhoz hasonlóan – védett keleti piacainak összeomlása, és az Alföld határa mentén bekövetkezett politikai-földrajzi változások sora. Ismét megnőtt a táj tranzit-szerepe, annak minden előnyével és számos hátrányával együtt. Az európai regionális integrációk kísérleteként merült fel a Kárpátok–Tisza

euroregionális szerveződés kezdeményezése. Az igen élénk határmenti fekete kereskedelem és az illegális munkaerő áramlása már jelzik, hogy a régió nyitott határai Kelet- és Délkelet-Európa kapujaként jelentős helyet biztosíthatnak neki a jövőben. A frontier jelleg éledhet újjá, új minőségben és megoldásokkal, ha ennek tervszerű megoldásai teret nyernek.

Az alföldi tér képének néhány új változása

A fenti főbb tényezők és a vázolt folyamatok lényegében az egész makrorégiót érintik. A tényleges területi, gazdasági, települési, társadalmi átalakulás nyilván sokkal lassúbb lesz aszerint is, hogy az időben különböző fejlettségi fokon álló, különböző adottságú téregységek mennyire lesznek képesek átalakulni, alkalmazkodni. Ezek megnyilvánulásai és jellegzetességei nyilvánvalóan eltérőek az egyes alföldi mezotérségekben.

A környezeti szférát tekintve a Tisza természetes tengely-szerepének visszaállítása jelentheti az egyik legfőbb irányt, mind a vízháztartási és vízkészletezési kérdések megoldásában, mind a biodiverzitás biztosítását illetően. A Duna–Tisza közén a talajvízszint süllyedése jelent olyan természeti és gazdasági kényszert, amely megszakhatja a mezóregió további sorsát, prioritizálhatja a területi fejlesztés fő cselekvési irányát.

A gazdaság új térbeli jellegzetességeit tekintve felerősödni látszik a keleti területek további leszakadása. Mind az új vállalkozások számát, mind a lakossági infrastruktúra felzárkózását mérő és jelző mutatók alapján számított faktorpont-értékek a Budapest–Kecskemét–Szeged vonaltól nyugatra eső térségekben a dunántúli területekhez hasonló értékeket mutatnak 1990–94 között (1. ábra). A Közép-Tisza-vidék és a Nagykunság, a bihari területek, s Szabolcs-Szatmár-Bereg megye nem mutat érdemi elmozdulást a mélypontról.

A településhálózat átalakulásának új tendenciái között a központi szerepkörű városok és az azokat összekötő tengelyek, zónák helyzetének relatív javulása a szembeötlő. A településfejlettséget kifejező faktorpontok pozitív értékei bizonyos fokig visszajelezik a tradicionális mezővárosi fejlődés területi képét is, mintegy kifejezve, hogy a jövőben erre az örökségre kell elsősorban építeni (2. ábra).

figyelemre méltóan érdekes, hogy a népesség térbeli mozgása is követi ezt a területi képet. Ha összehasonlítjuk az 1980–89-es évtized és az 1990–92 közötti három év éves átlagra számított vándorlási és tényleges szaporodási értékeit, határozottan kibontakozik a városok és szűkebb vonzókörzetük népességkoncentrációjának megerősödése (3–4. ábra). Ez azt feltételezi és jelzi, hogy az alföldi területi válság feloldhatóságának „kulcs-települései” ismét a volt mezővárosok lehetnek. Elsősorban a két valóságos regionális-innovációs központként is funkcionáló Szeged és Debrecen, majd rendre a korábbi és a jelenlegi megyeközpontok: Kecskemét, a közép-békési városok együttese, Szolnok, Baja

és Nyíregyháza centrumszerepének erősödése figyelhető meg. A kedvező változások hordozói tehát valószínűsíthetően a városok lesznek. Nagy kérdés, hogy a területi, regionális és helyi politika hogyan lesz képes biztosítani, e központok kisugárzó, térellátó funkcióinak kiteljesítésével, a centrumok és perifériáik közötti várhatóan tovább szélesedő fejlődési különbségek mérséklését.

Összegzés

Az Alföld tünetcsoport újjáéledése az ország területi fejlődésének további szétszakadásával fenyeget. A régió saját belső forrásai és adottságai bizonyára nem lesznek elegendők e folyamat mérséklésére vagy megállítására, netán új, kedvező, felzárkózó fejlődési pálya elindítására.

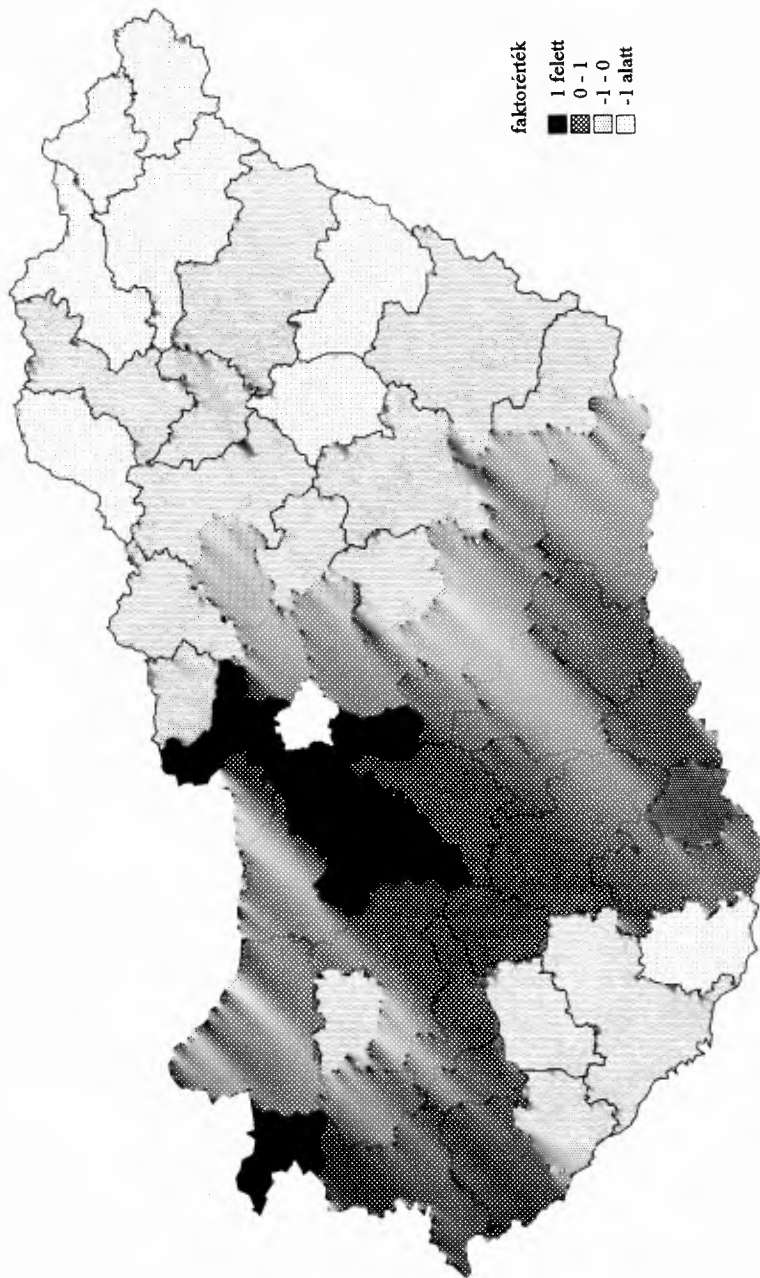
Az Alföld történelmi szindrómái ugyan ismét szóba hozhatók, de más értelmezést igényelnek – olyat, amelyek a még meglévőket ismét a modernizáció szolgálatába állíthatják. Ehhez a sokféleképpen megnyilvánuló központi vagy helyi szándék, mint az elmúlt négy esztendő bizonyította, nem elegendő. Tényleges akarat, forrás és szívós, türelmes munka is kellene hozzá. A kutatások végén – az MTA Elnökségének állásfoglalásával – lefeketettük az alapelveket és meghatároztuk a legsürgetőbb teendőket. Megfelelő törvények alapján, értő természetelű, alulról építkező kistérségi, megyei és makroregionális programok tényleges kidolgozásával és végrehajtásával, megfelelő finansziális és társadalmi támogatottsággal, valamint a várt új szereplők megjelenésével lehet csak azt remélni, hogy a 20. század végén – a múlt századvégihez hasonlóan – sajátosan e tájra jellemző, de a környezet, a gazdaság és a társadalom változásainak belső harmóniáját az időszerű körülmények között biztosító átalakulás indulhasson meg. Ez lehetne a többször elhalványodott „alföldi út” gyógyító feléledése, a táj és ember közötti viszony Hamvas Béla szerinti ideiglenességének a megszűnése, melynek szomorú területi képe valóban a változtatás legmélyebb társadalmi igényét fogalmazza meg (5. ábra).

Irodalom

- Beluszky P. (1988) Az Alföld szindróma eredete (vázlat). *Tér és Társadalom*, 4. 3–29. o.
- Csatári B. (1993) Az Alföld fejlesztésének lehetőségei és korlátai. *Társadalmi Szemle*, 11. 35–45. o.
- Enyedi Gy. (1970) Az Alföld gazdasági földrajzi problémái. *Földrajzi Közlemények*, 3. 177–196. o.
- Gergely A. (1988) Egy civil társadalmi lehetőség: az etnoregionális alternatíva. *Valóság*, 5. 98–107. o.
- Márkus I. (1986) Az „alföldi út” és elakadása. *Valóság*, 4. 30–58. o.
- Tóth J. (1989) Településrendszerünk fejlődésének új szakasza és az Alföld. *Alföldi Tanulmányok*, XIII. 105–117. o.
- Továbbá az Alföld Kutatási Program eredményeként készült, e szám 160–164. oldalán található bibliográfia.

1. ÁBRA

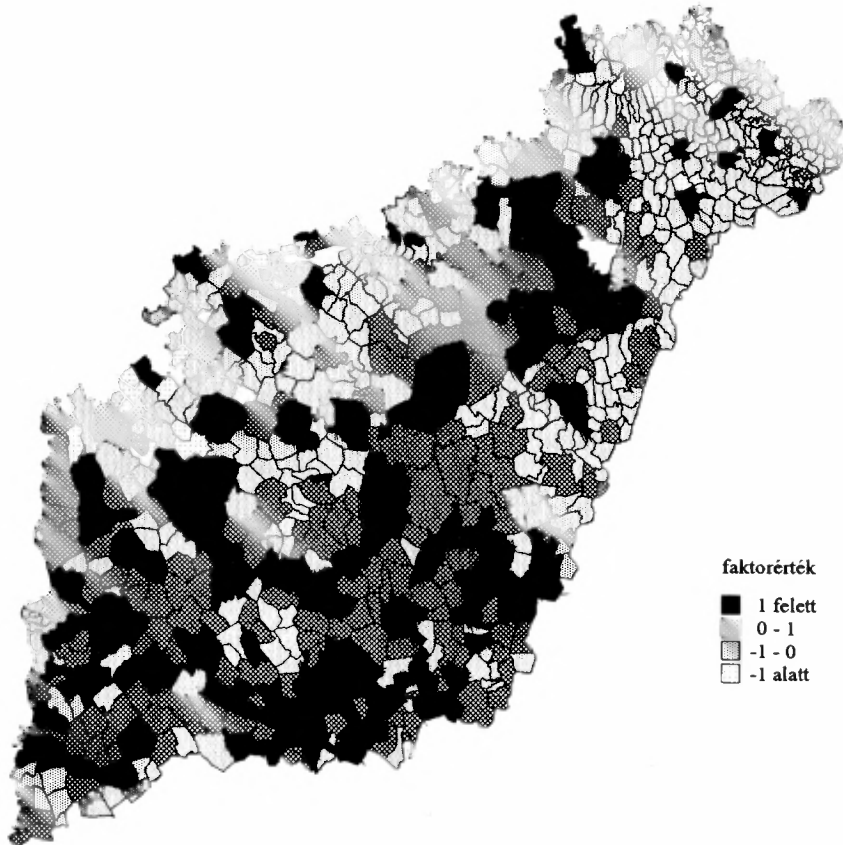
*Az F1 általános fejlettséget kifejező faktorpont-értékek területi képe távközlési primér göckörzetenként
(Regional picture of factor point values representing F1 general development per primary telecommunication core area.)*

Szerkesztette: Csatári Bálint.

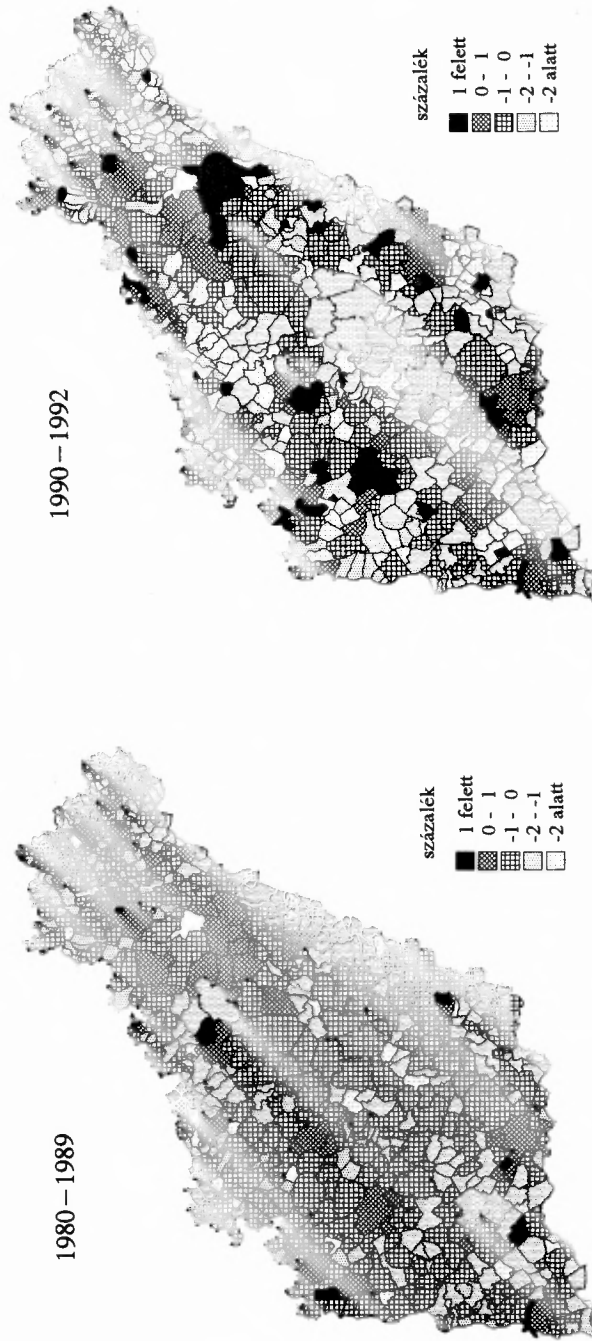
2. ÁBRA

A településfejlettség faktorértékei az Alföldön
(Factor values of development of the settlements in the Great Plain)

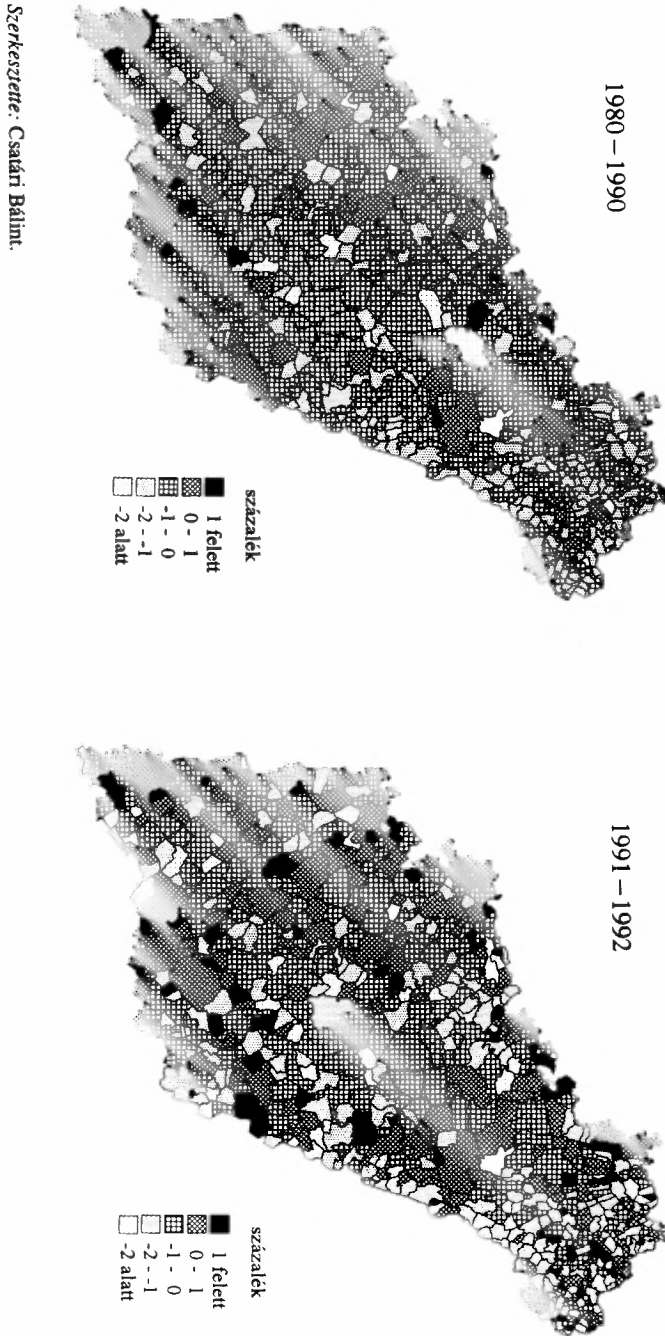
Szerkesztette: Csatári Bálint.

3. ÁBRA
Tényleges szaporodás
(Actual population growth in per cent)

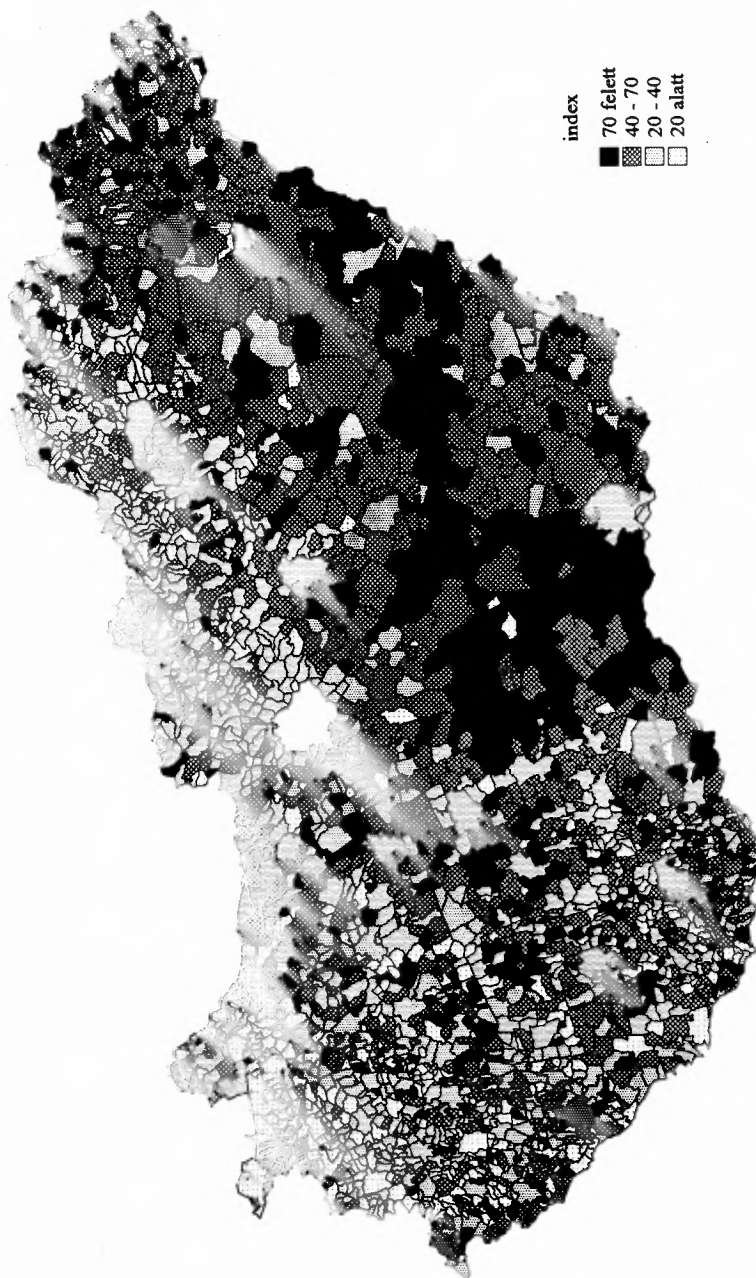
Szerkesztette: Csatári Bálint.

4. ÁBRA
Vandorlási különbség
(Migration result in per cent)

Szerkesztette: Csatári Bálint.

5. ÁBRA
Az öngyilkossági ráta évi átlaga, 1970-1986
(Annual average of Suicide rate, 1970-1986)

Szerkesztette: Csatári Bálint.

REBIRTH OF THE GREAT PLAIN SYNDROME 1990 – 1994

BÁLINT CSATÁRI

The study analyses the Syndrome-like regional problems of one of the most characteristic Hungarian Macroregions. The relative, and in different historical eras unique historical-economic underdevelopment of this region became the scene of new, serious environmental, economic and social crises following the Hungarian systemic change. The analysis enumerates these, proves their continuity, and points to the new spatial changes that may show the most important regional developmental directions in the future.

When it comes to the environmental sphere, the growing aridity and the disintegration of the balance of water-supply are the most serious problems. The economic crisis resulted in a high rate of unemployment due to both the loss of the markets and change of owners in agriculture, and the elimination of the unorganically settled subsidiary-industry. The modernisation of the settlement network is hindered by the low level of quality of the tertiary industries (with the exception of a few big towns) and the general underdevelopment of infrastructure. In addition there is the lasting lagging behind of some Eastern border regions, and also the complicated situation of the international connections and the passability of the borders.

An almost continuous index of social conflict in this area has been the high suicide rate for one and a half centuries.

Translated by Zoltán Raffay

